

Мирослав С. МИЛОШЕВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

ПОСЛЕДИЦЕ „ПАСЈАНСКЕ АФЕРЕ“ ПО СРПСКО СТАНОВНИШТВО ГЊИЛАНСКОГ КРАЈА**

Айсиџракџи: У раду се говори о приликама у Гњиланској кази након погибије српске чете у селу Пасјане, лета 1907. године. Трагичан губитак чете ускоро су пратили још катастрофалнији догађаји по српско становништво гњиланског краја. У страху од појаве нових чета, Албанци су уз прећутно одобрење турских власти, упадали у српска села вршећи разноврсна насиља. Прилике су биле знатно отежане по српски народ, јер су Албанци од 1903. стално били у антиреформном покрету против централних власти у Цариграду. Све до појаве Младотурске револуције, зулуми нису престајали. Епилог ових дешавања касније ће довести до иселавања читавих породица у варош Гњилане и Краљевину Србију.

Кључне речи: Срби, Албанци, Гњилане, Стара Србија, Османско царство, злочини.

Положај српског народа на Косову и Метохији, као и у Гњиланској кази, нагло се погоршао у годинама након завршетка Источне кризе и Берлинског конгреса. Српско становништво било је суочено с тешким и неподношљивим зулумом, који је претио потпуним уништењем и расељавањем из тих крајева (Секулић 1992: 54). Насиље над Србима вршили су сви слојеви албанског друштва: припадници феудалне класе старих пашаларских кућа, племенскофисовских организација, професионалних турских војника и цивилних функционера, сељаштво, а посебно тзв. фукара, формирана од одбеглих чифчија са господарских имања, беземљаши и градске сиротиње, из које су се регрутовали качаци, зулумћари, глобације. Турска власт је била лабава, незаконита, корумпирана: према Албанцима блага, према Србима строга, једне наоружавала а друге разоружавала (Микић 2007: 48). Каза и варош Гњилане су имали велики значај за српско становништво у Старој Србији. Гњиланска каза налазила се у саставу Приштинског санџака Косовског вилајета. Према турским салнамама из 1896/1897, имала је 190 села и 54.694 становника, од којих је 28.695 било муслиманске вероисповести, док је 21.412 било хришћана. Позиција Гњилана близу српске границе је доприносила значају коју је ова варош имала у Старој Србији (Зарковић 2022: 243-244). Лоша ситуација у Старој Србији била је током целе 1907. године, коју су обележили стални зулуми Албанаца над Србима,

* Истраживач-сарадник, ORCID 0000-0002-5986-5194, miroslav.milosevic@rcup.pr.ac.rs

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-66/2024-03 од 26. 1. 2024. године.

заоштрени односи муслимана и римокатолика, албански зборови на којима је везана беса¹ и антиреформни покрети (Зарковић 2019: 332). Иако је од јесени 1906. до Ђурђевдана наредне године, била постигнута беса у Гњиланској кази, и привидно мирно стање између Срба и албанских разбојника (Зарковић 2011: 184), догађаји у лето 1907. код Пасјана убрзо су све то демантовали.

Пасјанска афера² био је назив за трагичну погибију српске чете код села Пасјане, недалеко од Гњилана. Овај термин се усталио и често се користио у кореспонденцији српских конзула из Османског царства са надлежним министарством у Београду. Неопрезно наступање чете јула 1907³, довело је до њеног раног откривања и до потпуног уништења. Код локалног албанског становништва владало је мишљење да су чете усмерене против њих, зато су се убрзано мобилисали и кренули у осветнички чин према незаштићеном српском живљу из околине Гњилана. Сличан догађај, са знатно мањим жртвама и последицама, одиграо се седам година раније. Срби из Гњиланске казе су јуна 1900. године били на удару Албанаца због Могилске афере. Наиме, три четника из Краљевине Србије, оставши без вође пута, дошли су у село Могила и тајно преноћили код сељака Митра који је пристао да их прими и надаље спроведе преко границе, с циљем да се помогну дебарског краја. Међутим, убрзо су откривени од стране једног хоџе из села Љубиште. Организована је потера и том приликом су два четника погинула заједно са Митром (Јагодић 2009: 62). Један четник успео је да се спаси бекством. Албанци су затим отишли у Могилу и том приликом су убили Митровог брата и сина, док су окупљене сељаке тукли и малтретирали. Турска власт је наредних дана организовала претресе по српским селима Гњиланске казе, тражећи оружје и четнике, изазивајући на тај начин страх међу српским становништвом (Јагодић 2012: 118). Идентична судбина задесила је и становнике Велике Хоче. Почетком јуна 1905. седморица четника су стигли преко Ибарског Колашина у Метохију. Примећени од стране локалних Албанаца, примљени су уз бесу да им се ништа неће десити. Њихов домаћин, кмет Љама Укин, обавестио је турску војску и Албанце из Ораховца да је добио незване госте. Када се на вратима куле, у коме су били смештени четници, појавио турски капетан, војвода Саватије Милошевић схватио је да је беса погажена, пуцао је у капетана и тако отпочео целоноћну борбу и опсаду куле од стране војске и Албанаца. У борби су изгинули сви четници. За одмазду су Албанци спалили три српске куће у Великој Хочи (Шешум 2019: 178–179).

1 Беса – задата реч, арнаутска часна реч, вера, клетва (Елезовић 1998 I : 43).

2 О сукобу код Пасјана види: С. Недељковић, „Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године“, *Зборник радова Филозофског факултета* 26/27. Приштина: Филозофски факултет, 1997, 189–196; В. Зарковић, „Погибија српске чете у Пасјану 1907. године“, *Башићина*, св. 26. Институт за српску културу Приштина-Лепосавић, 2006, 195–210; Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914 (=ДСПКС), књ. II, св. 4/1, прир. Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2008, док. бр. 11, 18, 20, 27, 34, 44, 45, 96, 167, 195; ДСПКС, књ. II, св. 4/II, док. бр. 324; М. Ракић, *Конзулска њисма 1905–1911*, прир. А. Митровић. Београд: Просвета, 1985, 123–136. В. Илић, *Српска четињичка акција 1903–1912*. Београд, 2006, 123–127; У. Шешум, *Српска четињичка акција (1897–1908)*, Нови Сад: Матица српска, 2019, 318–322.

3 Сви датуми у тексту наведени су по новом календару; само су у напоменама по старом и новом календару.

Након разбијања чете код Пасјана, према извештајима српског конзулата из Приштине, фанатизовани Албанци, насртали су на српска села и имања скоро на целом простору Косова и Метохије. Конзул Милан Ракић⁴ наводи да је афера изгубила свој локални карактер и да су на удару српска села Пећке и Призренске казе (Ракић 1985: 130–133). Фанатизам побуњених Албанаца ишао је тако далеко да су једном приликом у Урошевцу, умало на смрт пребили свог трговца Рама из Призрена. Завршивши посао у вароши, Рама је на коњу негде пред сумрак, кренуо назад кући, носећи са собом позамашну количину новца. На излазу из вароши зауставила га је група Албанаца. Уплашен за свој новац, Рама је почео да бежи. Помахнитала група, осумњичила га је за српског комиту. Тада је настао прави метеж у Урошевцу. Интервенцијом локалних власти, спречен је линч овог трговца (Schmitt, Frantz 2020: 514–515, nr. 204). Поводом дешавања у гњиланском крају, ангажовао се скопски конзул Љубомир Михаиловић⁵, који је том приликом успео да од Хиами Паше⁶ издејствује наређење да локалне власти спрече бунтовнике да се свете над мирним сељацима. Наиме, чета која је пострадала није дошла да се бори против муслимана, већ против Бугара у прилепском и велешком крају, стајало је у депешама.⁷ Рашко-призренски митрополит Нићифор Перић уложио је протест код приштинског мутесарифа⁸ због несносног стања у Гњиланској кази.⁹ Месец дана након погибије чете, Ракић је из Приштине извештавао да су Албанци после првих убистава у Пасјану и Врбовцу престали да гоне Србе. Тада је организован збор у порти

4 Он је у Приштини дошао у првој половини маја 1905. године, као писар II класе српског конзулата. Затим је, у новембру 1905. премештен за Скопље у рангу вицекозула III класе. Ракић се у Приштину враћа октобра 1906. као отправник послова (вицекозул II класе) у конзулату. Указом од 13/26. јула 1907. премештен је за Солун. По трећи пут је почетком јануара 1909. ступио на дужност у Приштини, али сада као руководилац конзулата. Примопредаја дужности између Пећанца и Ракића обављена је 16/29. јануара 1909. Указом од 9/22. маја 1909, унапређен је у вицекозула I класе; указом од 20. децембра 1909/2. јануара 1910 за конзула II класе. У децембру 1911. предао је дужност писару конзулата Љубомиру Нешићу; (Ракић 1985: 35, 67, 83, 153); Државни архив Србије (=ДАС), Конзулат у Приштини (=Кон, Пр), Административно одељење (=А), ред 34, Министарство иностраних дела – Конзулату у Приштини, Београд 13/26. јул 1907; ДАС, Кон, Пр, А, 1909, ред 111, без. бр. Преписка о примопредаји дужности између конзула Пећанца и вицекозула Ракића, Приштина 16/29. јануар 1909; ДАС, Кон, Пр, А, 1909, ред 33, бр. 171, Министарство иностраних дела – Конзулату у Приштини, Београд 9/22. мај 1909; Кон, Пр, А, 1910, ред 88, бр. 328, Министарство иностраних дела – Конзулату у Приштини, Београд 20. децембар 1909/2. јануар 1910; ДАС, Кон, Пр, А, 1911, ред 67, бр. 150, Конзулат у Приштини – Министарству иностраних дела, Приштина 1/14. децембар 1911.

5 Љубомир М. Михаиловић (1874–1957), правник и дипломата. Дванаест година провео је на раду у Старој Србији и Македонији, као чиновник при посланству у Цариграду и конзул у Скопљу и Битољу (Вучетић 2018: 107–108; Поповић 1929: 848).

6 Хусеин Хиами Паша (1855–1922), налазио се на челу комисије за реформе прокламоване споразумом из Мирџштега 1903. године. У два наврата био је министар унутрашњих послова 1908. и 1909. године, затим велики везир у време контрареволуције 1909, министар правде 1912. У току Првог светског рата био је амбасадор у Аустроугарској (J. Shaw & E. Shaw: 1977, 488).

7 ДАС, Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко-просветно одељење (=ППО), 1907, ред 626, Пов. бр. 757, конзул Љ. Михаиловић – Н. Пашићу, министру иностраних дела, Скопље 23. јул/5. август 1907.

8 Мутесариф – цивилни управник санџака у рангу паше, окружни/обласни начелник (Škaljić 1966: 479).

9 ДСПКС, књ. II, св. 4/I, док. 27, 166–167.

гњиланске цркве између угледних Срба и Албанца на којем је договорено да Пасјанска афера не треба да проузрокује теже последице. Нажалост, овакав договор представљао је само формалност (Ракић 1985: 130–131). Наиме, те исте године, на Лазареву суботу, подстицани од стране турских власти, Албанци су склопили бесу у селу Велекинци, где су се обавезали да неће нападати и пљачкати рају (Србе). Пасјанска афера је показала да се беса, у најмању руку, није поштовала.¹⁰

Српско село Врбовац, највише је пострадало од албанског зулума. Тако су 19. јула 1907, Албанци обили оскрnavили цркву у селу (Зарковић 2009: 203). Међутим, већ 21. јула извршен је стравичан злочин над Србима из поменутог села. Тог дана, док су још увек трајале борбе код Пасјана, извесни Рама Тренић из оближњег села Могила, посматрао је своје комшије из Врбовца како прикупљају сено на ливади. У намери да их превари, позвао их је у свој дом, тобож да их заштити од узрујаних и разјарених Албанаца. Срби су се на Рамин позив одазвали, не слутећи да им се спрема замка. Рама је одмах изашао на улицу и обавестио тамошње Албанце да се у његовом дому налазе Срби и да је добра прилика да убију своје комшије и отму њихова имања. У овом крвавом чину учествовали су Албанци из места Љубиште: Даут, Алим Абазов, Ајриз Абазов, Ибиш и Маља Бакија. Иако су Срби запомагали и обећавали све само да им се животи поштеде, у томе нису успели. Злочинци су их тако везане повели и на путу изнад села, пушкама сурово убили да им лица нису била препознаљива. Тога дана погинули су: Илија Којић, Сокол Којић, Павле Којић, Дека Перић, Стојко Томић и Бојко Томић. Након недељу дана убијени Срби били су опојани и сахрањени, јер у страху од зулума нико није смео да излази из кућа.¹¹ Мештани села Врбовца су од конзулата у Приштини тражили заштиту и обећање да кроз гњилански крај српске чете више не пролазе, зато што је ситуација након Пасјанске афере била све напетија и неизвеснија. Од тог тренутка, неколико српских породица се иселило, док се једна арнаутска доселила и тиме променила етничку слику дотадашњег чистог српског села.¹² У злочинима над Србима, највише се истицао Азиз бег Шевки Беговић из Гњилана. Учествовао је у протеривању Петра Митровића из Врбовца, затим, у убиству једног Србина који је бранио част рођене сестре, уз све то, у селу је имао своје имање и чифчије. Локална власт није предузимала ништа поводом тога, зато што се Азиз несметано кретао и дружио са турским жандармима.¹³

Након ових немилих догађаја, све до краја 1907. године није било већих инцидената у Гњиланској кази. Међутим, почетком 1908. приметно је било нагло исељавање српског становништва. Албанске банде наставили су са пљачкањем српских имања. Због Пасјанске афере, конзулат у Приштини строго је забранио било какво убацивање чета из Краљевине Србије. Конзул Милан Ј. Пећанац¹⁴

10 ДСПКС, књ. II, св. 4/II, док. 456, 854–856.

11 ДАС, Конзулат у Приштини (=Кон, Пр), ППО, 1908, ред 240, Без бр. писмо Јосифа К. Поповића – конзулу у Приштини Милану Ј. Пећанцу, Гњилане 12/25. фебруар 1908.

12 ДСПКС, књ. II, додатак 3, док. 273, 468–469.

13 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, Без бр. извештај Јосифа К. Поповића управника гњиланских школа, Приштина 3/16. фебруар 1908.

14 Указом од 24. јула 1907. године именован је за конзула II класе; ДАС, Кон, Пр, А, 1907, ред 33, бр. 277, Министарство иностраних дела – Краљевском конзулату у Приштини, Београд 11/24. јул 1907.

тражио је кредит од 4.000 динара ради одбране српског становништва. Према његовом плану новац је био намењен за набавку оружја угроженим српским селима, зато што су се Албанци ретко када усуђивали да нападну неку српску кућу која је имала пушку. Новац би се плански трошио у организацији бранилачких чета састављених од поузданих људи, али и за изазивање међусобних сукоба код Албанаца.¹⁵ Конзул Пећанац у извештају упућеном Николи Пашићу, наводи да су Срби из Горње Мораве највише били на удару албанских злочинаца. Народ је био принуђен да спас пронађе пресељењем у варош Гњилане или преко границе. Српски конзул је са стањем у Гњилану упознао руског конзула у Митровици С. В. Тухолку.¹⁶ Пећанцу је од значајне помоћи био повереник конзулата и управник гњиланских школа учитељ Јосиф К. Поповић¹⁷, обавештавајући га благовремено о приликама у Гњилану и околини. Почетком фебруара 1908. Пећанац је примио његово писмо тј. списак имена од 25 домаћина који су се због зулума преселили у Гњилане или преко границе:

Церница:

1. Стеван Стајковић преселио се у варош Гњилане 9. децембра 1907. због уцене од стране Самита Џекића из села Трпезе, који му је тражио 10 лира рабоша;¹⁸

2. Никола Лазић, преселио се септембра 1907. због уцена Бакије и Самита из Пожарања;

3. Младен Савић, преселио се јуна 1907. због Амита и Љатиџа из Цернице;

Могила:

4. Васа Јовановић, преселио се због Усеина Еминова из Могиле који га је уценио на 5 лира;

Прековце:

5. Стева Станковић, преселио се због неког Јусуџа;

Паралово:

6. Риста Перић, преселио се у варош Гњилане 12. новембра 1907. због Адема Реџовског родом из Брасаљца. Као разлог наводи се сукоб око неке девојке;

7. Симеон Јовановић, преселио се 9. новембра 1907. због уцена од стране Незира Абдулова из Жеговца, Малића из Брасаљца и Ахмета Мукоте;

15 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 72, 354–355.

16 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 113, 424–425; Сергеј Владимирович Тухолка, руски конзул у Призрену (1902–1906) и Митровици (1907–1909) (Милошевић 2023: 114–115, 121–122).

17 Јосиф К. Поповић родио се 1860. године у Грачаници као члан грачаничке задруге Поповић, свештеничке династије која је у другој половини 18. века основала српско село Грачаницу, спасила манастир од пропасти и кроз сто година, до друге половине 19. века, дала неколико православних свештеника. Већ 1879. године Јосиф је прешао у Врање и тамо завршио гимназију, а након тога и трогодишњу Православну српску богословију у Призрену (1880–1883). Заједно са својом супругом Маријом, обављао је учитељски посао у Митровици, Приштини, Сјеници, Гњилану и Призрену. У неколико наврата вршио је дужност школског ревизора за Гњиланску и Сјеничку казу и гњиланског школског управитеља (Шешум 2017: 370–373).

18 Дрвени штапић на коме су урезиване рецке. Рабошом су Албанци уцењивали и глобили Србе. Број рецки означавао је суму новца, коју је неки домаћин морао да исплати неком арбанашком зликовцу, који је рабош послао (Перуничић 1989: 656).

Зебинце:

8. Трајко Свилановић, преселио се месеца фебруара 1907. због Смаила Гајтеша из Прековца;

9. Сима Станковић је био приморан да се због рабоша пресели у Гњилане. Њега је уценио Смаил Гајтеша;

10. Ђока Стајковић се у новембру 1907. преселио у Краљевину Србију, због Незира из Жеговца;

Будрија:

11. Спаса Стајковић, преселио се за Гњилане октобра 1907, јер га је Адем Идриз-Гуља из Шурлана, гађао пушком и притом тражио 30 лира;

Клокот:

12. Цветко Јовановић, преселио се октобра 1907. због зулума Сајит-агиних¹⁹ синова из Гњилана и од Исена Куртеша из Пожарања, који му је запалио воденицу. Цветковог сина Васу, током дана, са Сајит-агине куле у Клокоту, убио је пушком млађи Куртешов син са својим друштвом. Васа је убијен, зато што су се раније он и његов отац жалили суду због зулума ових виновника;

13. Таса Станковић, преселио се октобра 1907. зато што га је Куртеш из Пожарања уцењивао да му препише земљу;

14. Стева Павић, такође, октобра 1907. је напустио село због зулума Бакије и Бајрама Ибрахимова из Пожарања;

15. Никола се преселио у јануару 1908. због зулума Сајит-агиних синова и Куртеша из Пожарања.

Манишинце:

16. Ђорђе Симић, преселио се у децембру 1907. због Смаил-Гајтеше;

17. Стојко Стоиљковић напустио је село септембра 1907. због зулума Мустаф-аге из Приштине.

Подјорце:

18. Стајко Весовић, преселио се месеца новембра 1907. због рабоша и рза²⁰ Ајдара Зећировића;

19. Спаса Станковић, преселио се 8. августа 1906. зато што су му браћа Омера Ибрахимова и Ајдара Зећировића из села Љубиште отела имање. Пре тога, Спасина братаница Костадинка била је силом отета али се пред судом одрекла исламске вере, па су под притиском Станковићи напустили село;

Прилејница:

20. Лаза Алексић, преселио се због зулума Зејнела Сурковског из истоименог села;

Виштина:

21. Стева Стојковић, преселио се октобра 1907. због рабоша који му је потраживао Азиз Елеза из села Кабаш;

19 Сајит ага је био члан меџлиса и први саветник Саадедин паше приликом боравка у Гњилану и извиђања зулума 1898. године (Зарковић 2022: 246).

20 Ударили му на рз тј. напао му образ, најчешће фиг. за жену, снаху или кћер. Потиче од арапске речи 'irz што значи част, чедност, поштење, образ (Елезовић 1998 II: 177).

22. Ђорђе Коцић, такође, због рабоша Мустафе Кабаша;

Врбовац:

23. Стојко Спасић, преселио се јуна 1907. због рабоша Ганије Бакије из Љубишта;

24. Петар Митровић, преселио се у јануару 1907. због Азиз-бега Шевки Беговића;

Бинач:

25. Јован Грујин, преселио се 1907. због рабоша Омера Јусуфова.²¹

Наведени списак, преведен је на француски језик и по налогу конзула Пећанца послат је руском конзулу Тухолки у Призрен и аустроугарском конзулу Цамбауру²² у Митровицу. Он је ту навео, да је главни виновник стања у Гњиланској кази Саит ага, особа која о свему одлучује, па и при избору гњиланског кајмакама.²³ Тухолка је предузео конкретне кораке и о несносном стању српског становништва обавестио руско Министарство иностраних дела, цивилног агента у Солуну и посланика у Цариграду.²⁴

Албанац Мустафа из Кабаша је из села Бинач уценом успео да протера породице Арсе Станковића и Мике Столића. Убрзо су село напустили Таса Илић и Цветко Стевић.²⁵ Аћиф Рамадановић из Гњилана мучио је своје чифчије у селу Драганац, па су након тога ишли голи и боси. Овај зулумћар насртао је на част жена и девојака. Након тога су Драганац напустиле две породице, Арсе и Васе Стевића. Мустафа аџи Исков изнуђивао је од уплашених Срба по 10 лира, само да их пребаци преко границе. Чувени зликовац Бислим Огошки завео је такав терор да ниједна девојка из Кололеча није смела да се уда без његовог знања, док „дацилук“ њему не буде исплаћен. Алија из Драјковца је на исти начин уцењивао девојке.²⁶ Из Горњег Кусца, кућа Диње Милића била је принуђена да огласи продају свог имања, само зато што су његова два сина запрежним колима ишли у сусрет младим Албанкама. У том друштву био је и један Албанац, који је читав овај догађај измислио, само да би се докопао српског имања.²⁷ На српску нејач, насртали су и органи власти. Породица Мите Стојиљковића из Страже, покушала је да пређе границу, али безуспешно. Том приликом су мушкарци били ухапшени, док су жене и децу спровели у варош Гњилане. Око 2 сати после поноћи, заптија²⁸ Ибрахим Митровчанин насрнуо је на част Митине жене Таске. Нико од локалних власти није реаговао на овај сраман чин.²⁹ Тренд масовног исељавања

21 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, Без бр. извештај Јосифа К. Поповића управника гњиланских школа, Приштина 3/16. фебруар 1908.

22 Adolf Ritter von Zambaur, од 1903. до 1909. године био је конзул у Митровици (Deutsch 2017: 707).

23 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. бр. 191, 556–558; Кајмакам – управник среза или града (Перуничкић 1989: 656).

24 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. бр. 218, 600–601.

25 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 414, извештај о зулумима, писма учитеља из гњиланског краја, Гњилане 29. фебруар/13. март 1908.

26 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 416, извештај о зулумима, писма учитеља из гњиланског краја, Гњилане 25. фебруар/9. март 1908.

27 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 418, поп Коста Поповић – Конзулату у Приштини, Приштина 3/16. март 1908.

28 Редар, жандарм (Škaljić 1966: 647).

29 ДАС, Кон, Пр, ППО, 1908, ред 240, бр. 191, Крста Поповић – Конзулату у Приштини, Гњилане 1/14. фебруар 1908.

достигао је такву меру, да су скоро сваке ноћи шест до осам породица прелазиле границу.³⁰ Док су Извршни одбор у Врању и српска влада сматрали да је узрок исељавању материјална добит и корист од продатих имања Арнаутима, конзул Пећанац је тврдио да се то дешава због све учесталијих зулума који су народу постали несношљиви.³¹ У нешто опширнијем извештају Министарству иностраних дела, о приликама у рејону деловања приштинског конзулата, Пећанац нам преноси стање и у гњиланском крају, где се говорило једино о зулумима и селидбама. Из Драганачке парохије иселило се седам породица. Многи су уточиште нашли у варош Гњилане, а поједини су пронашли спас преласком на територију Краљевине Србије, о чему нам сведочи и извештај конзула Пећанца упућен Николи Пашићу, министру иностраних дела: „Горња Морава, та некада најбоља и најбогатија наша околина, чије се газде и господство данас с уздањем спомињу, постала је тужна и жалосна. Сво оно поље постало је арнаутска својина, а села турски чифлуци. Од оних газда и великих задругара, данас гледаш слуге и просјаче ... најбоље куће расељене а поља опустошена“.³²

Поводом учесталих злочина и немира у Гњиланској кази, конзул Пећанац је заједно са руским конзулом Тухолком посетио седиште валије³³ у Скопљу. Тада је искористио прилику и лично му пренео вести о несносном стању у рејону деловања српског конзулата. Валија је нерадо признао да његове жандармеријске јединице немају довољно капацитета да заштите живот, имовину и част српског живља. На крају, Пећанац је добио чврсто обећање од валије да ће додатне трупе послати за Гњилане и остале угрожене крајеве.³⁴ Учињени притисак конзула Пећанца и руских конзула Тухолке и Орлова³⁵, на представнике цивилних власти у Приштини и Скопљу, резултирао је смиривањем ситуације у Гњиланској кази. Склопљена је беса на три године, између Срба и албанског крене³⁶ Идриза Сефера. Бесом су обухваћена сва села у Горњој и Доњој Морави.³⁷ Приликом склапања беса једна од одредби била је и да се не чине зулуми над Србима. Међутим, смањени број зулума није значао и да се стање српског народа поправило. Лоше стање Срба потицало је од апсолутне кривичне одговорности албанских зулумћара, због слабости самих власти, али и из уверења самих Срба, створеног другим искуством и урођеним страхом, да се све може у тренутку преокренути на њихову штету. Испоставило се да су страховања Срба била оправдана (Зарковић 2019: 322–323). Према извештају приштинског конзулата, у пролеће 1908.

30 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 264, 686–687.

31 ДСПКС, књ. III, св. 1/I, док. 289, 723–724.

32 ДАС, МИД, ШПО, 1908, ред 38, бр. 7108, конзул Милан Ј. Пећанац – Николи Пашићу, министру иностраних дела, Приштина 17/30. март 1908; ДСПКС, књ. III, св. 1/II, док. 328, 781.

33 Валија–управник вилајета, гувернер области–паша, представник и заступник Високе Порте. Он је са помоћним органима обављао све политичке, административне и финансијске послове вилајета. Имао је у својим рукама војску и жандармерију, а у случају опасности имао је овлашћења да тражи војну помоћ (Маликовић 2000: 16).

34 ДСПКС, књ. III, св. 1/II, док. 473, 1015–1016.

35 Аркадиј Александровић Орлов, вицеконзул у Скадру 1903, конзул у Митровици 1904–1906 и у Скопљу 1906–1911 (Милошевић 2023: 120–121).

36 Крена – албански поглавица (Перуничић 1989: 656).

37 ДСПКС, књ. III, св. 1/II, док. 574, 1166.

године, у непосредној близини вароши Гњилане нападнути су сељаци који су се враћали са пазара и том приликом убијен је Дена Мартиновић. У свом дућану убијен је Трајко Новић из Извора. Убице су мирно одшетале са места злочина. У Кололечу, страдао је још један угледни Србин, трговац Трајко Симић, кога је убио Бислим Огошки.³⁸

Почетком јула 1908. умало није дошло до избијања нове афере у Гњиланској кази. Због учесталих зулума, угледни српски национални радници из Ранилуга и Доморовца, покушавали су да преко Извршног одбора *Српске одбране* у Врању, добију одређен број пушака ради одбране својих села.³⁹ До конзула Пећанца, стигла је вест да је нека чета од дванаест људи стигла у село Рајановце, а затим се сместили у село Мозгово наомак Гњилана. Поводом тога, он је послао своје поверенике да ту чету одврате од даљих намера. Док је Извршни одбор негирао постојање било какве чете у гњиланском крају⁴⁰, приштински конзулат је предузимао све потребне мере да вест о појави чете не дође до турских власти и Албанаца. У вези с тим, конзулат је послао свог писара Тихомира Поповића у Врање, са задатком да утврди о чему се ради. На основу његовог извештаја, сазнајемо, да никаква чета није послата у Гњилане, већ су се сами Срби организовали и дошли да траже оружје за одбрану. Тих дана је учитељ Павле Чемерић окупио неколико наоружаних сељака с циљем да убије качака Бислима. С обзиром да се у Гњиланској кази делило оружје српском становништву заправо и не чуди њихово самовољно организовање. Тако су на терену створили лажни утисак да се ради о убаченим четама из Крајевине Србије.⁴¹

Младотурска револуција у лето 1908. године, означила је само краткотрајно побољшање положаја српског становништва у Косовском вилајету (Маликовић 2000: 87). У Гњиланској кази током 1909. године евидентирано је два убиства и две крађе/отимање стоке. Релативно мирна била је 1910. где није прибележен ниједан преступ, док се наредне 1911. и 1912. тај број знатно увећао (Јагодић 2009: 191).

ЗАКЉУЧАК

Српски народ у Гњиланској кази чинио је једну компактну средину која је била стално на мети локалних власти и њихових помоћника Албанаца. Тежња муслиманског становништва била је да се та средина што више уништи и етничка слика превагне у њихову корист. Повод за тако нешто, Турци и Албанци су искористили у лето 1907. године приликом појаве једне српске чете у Пасјану. Иако су из седишта вилајета у Скопљу долазила наређења да се сваки сукоб и насртаји на Србе спрече, Албанци се нису томе повиновали. У том смислу, они су чак ишли и преко своје задате бесе. Крајевина Србија је преко српских конзулата у Приштини и Скопљу, покушавала да спречи даље зулуме, схватајући значај гњиланског

38 ДСПКС, књ. III, св. I/I, док. 604, 1224.

39 ДСПКС, књ. III, додатак, док. 17, 78.

40 ДСПКС, књ. III, додатак, док. 123, 211–212.

41 ДСПКС, књ. III, додатак, док. 126, 217–218.

краја за њен национални и културни рад. У тој мисији, српским конзулима су се придружили и руски конзули из Скопља, Призрена и Митровице. Под међународним притиском, и у страху да ће се реформе великих сила проширити на остале крајеве Косова и Метохије, Порта је реаговала слањем додатних војних јединица у угрожене области. Хапшења и кажњавања виновника није било, једино су Турци успели да приморају Албанце на мир тако што су поново везали бесу. Главни творци несносног стања у Гњиланској кази били су: Сајит ага, Идриз Сефери, Азиз бег Шевки Беговић, Смаил Гајтеша, Бисљим Огошки, Мустафа Кабаш и други. Према доступним извештајима српских конзула, највише су страдала села Горње Мораве и новобрдског краја. Вршени су најразличитији злочини од пребијања, уцена, плачки, насртаја на част девојака, до свирепих убиства. Угрожени Срби, спас су покушавали да пронађу пресељењем у варош Гњилане или преко границе у Краљевину Србију. Било је покушаја и да се сами организују, али сваки вид појаве наоружане чете претио је новим егзодусом. Долазак Младотурка на власт и њихова обећања, улила су наду српском становништву да су пред њима ипак бољи дани. Сматрали су да ће политичким организовањем успети да поправе свој тежак положај. Међутим, бунтовни Албанци се нису мирили са одласком султана и увођењем новог стања. У вртлогу ових немира нису јеђавали злочини над српским народом.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Конзулат у Приштини.
Државни архив Србије – Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Документи о сјољној полиици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 4/I. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић, Београд 2008.
- Документи о сјољној полиици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, св. 4/II. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић, Београд 2008.
- Документи о сјољној полиици Краљевине Србије 1903–1914, књ. II, додатак 3. Организација Српска одбрана 1907. године. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић, Београд 2008.
- Документи о сјољној полиици Краљевине Србије 1903–1914, књ. III, додатак. Организација Српска одбрана 1908. године. Приредила Љиљана Алексић–Пејковић, Београд 2011.
- Документи о сјољној полиици Краљевине Србије 1903–1914, књ. III, св. 1/I. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Михаило Војводић, Београд 2010.
- Документи о сјољној полиици Краљевине Србије 1903–1914, књ. III, св. 1/II. Приредили Љиљана Алексић–Пејковић и Михаило Војводић, Београд 2010.
- Перуничкић 1989: Бранко Перуничкић. *Зулуми ага и бејова у Косовском вилајету*. Београд: Нова књига.
- Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Приредио Андреј Митровић. Београд: Просвета.
- Schmitt, Frantz 2020: *Politikund Gesellschaftim Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870–1914. Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan, Band 3.* (2020). Ed. Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz unter Mitarbeit von Sven Mörsdorf. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

ЛИТЕРАТУРА

- Вучетић 2018: Биљана Вучетић. *Бојдан Рагеновић (1874 – 1917)*. Београд: Историјски институт.
- Deutsch 2017: Engelbert Deutsch. *Die effektiven Konsuln Österreich (-Ungarns) von 1825–1918: Ihre Ausbildung, Arbeitsverhältnisse und Biografien*. Köln–Wien: Weimar: Böhlau verlag.
- Елезовић 1998 I: Глигорије Глиша Елезовић. *Речник косовско-метохијској дијалекта. Свеска I*. Приштина: Институт за српску културу.
- Елезовић 1998 II: Глигорије Глиша Елезовић. *Речник косовско-метохијској дијалекта. Свеска II*. Приштина: Институт за српску културу.
- Зарковић 2019: Весна Зарковић. *Косово и Метохија у полицији великих сила 1896–1908*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.
- Зарковић 2022: Весна Зарковић. „Насиља над Србима Гиланске казе 1900–1903.“ *Башићина* 58. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 243–255.
- Зарковић 2011: Весна Зарковић. „Покрети Арбанаса на Косову и Метохији уочи младотурске револуције“. *Башићина* 31. Приштина–Лепосавић: Институт за српску културу, 175–195.
- Зарковић 2009: Весна Зарковић. „Погибија српске чете у Пасјану 1907. године.“ *Башићина* 26. Приштина – Лепосавић: Институт за српску културу, 195–210.
- Илић 2006: Владимир Илић. *Српска четињичка акција 1903–1912*. Београд: ИП ЕЦОЛИБРИ.
- Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јагодић 2012: Милош Јагодић. „Српске чете у Македонији 1897–1901. године.“ *Устаници и њихове Срба у Турској у XIX веку*. Зборник радова. Ур. Славиша Недељковић. Ниш: Филозофски факултет, 111–130.
- J. Shaw & E. Shaw 1977: Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic. The Rise of the Modern Turkey 1808–1975*. Cambridge University Press 1977.
- Маликовић 2000: Драги Маликовић. *Косово и Метохија 1908–1912*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.
- Микић 2007: Ђорђе Микић. „Османско и арбанашко насиље над Србима Косова и Метохије“. *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност*. Зборник радова. Ур. Коста Минаиловић. Београд: САНУ, 35–54.
- Милошевић 2023: Мирослав Милошевић. „Делатност руских конзула на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века“. *Косово и Метохија кроз чињеница, њима и симболе. Књига 2: Историја и етнологија*. Тематски зборник. Ур. Ивана Рајовић Женарју и Весна Зарковић. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу, 105–128.
- Недељковић 1997: Славиша Недељковић. „Сукоб српских четника и Арбанаса у селу Пасјану 1907. године“. *Зборник радова Филозофској факултету* 26/27. Приштина: Филозофски факултет, 189–196
- Поповић 1929: Душан Поповић. „Љубомир Михаиловић.“ *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књига II. И-М*. Ур. Станоје Станојевић. Загреб: Библиографски завод, 848.
- Секулић 1992: Милован Секулић. „Положај српског становништва Гиланске казе под османском влашћу у последњој деценији XIX века“. *Зборник историјских музеја Србије*, 26. Београд: Историјски музеј Србије, 53–74.
- Шешум 2017: Урош Шешум. „Приказ стања у Приштинском валику у времену од Првог српског устанка до отварања српских конзулата у Турској Јосифа К. Поповића“. *Српске студије VIII*. Београд: Центар за српске студије; Филозофски факултет, 369–401.
- Шешум 2019: Урош Шешум. *Српска четињичка акција (1897–1908). Оружана дипломатија*. Нови Сад: Матица српска.
- Škaljić 1966: Abdulah Škaljić. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svetlost.

Miroslav S. MILOŠEVIĆ

CONSEQUENCES OF "THE PASJANE AFFAIR" FOR THE
SERBIAN POPULATION OF THE GNJILANE REGION

SUMMARY

In the summer of 1907, Serbian Chetniks clashed with the Turkish army and local Albanians near village Pasjane southeast of Gnjilane. After heavy fighting, the Serbian company was defeated and the Albanians started to take revenge on the Serbian population. The consequences for the Serbian population were disastrous: murders, robberies, kidnappings, rapes, forced emigrations and more. The Kingdom of Serbia, through the Serbian consulates in Priština and Skopje, tried to prevent further atrocities. The Turkish authorities did not show the will to calm the rebelling Albanians. They didn't arrest or punish the Albanians. The only success was the signing of the agreement (*besa*) as a guarantee that the Albanians would not attack the Serbs. However, the Albanians did not keep their word. In such an atmosphere of fear and violence, many Serbian families had to seek salvation by emigrating to Gnjilane or to the Kingdom of Serbia. The Serbian people in and around Gnjilane represented a compact environment. The aspiration of the Muslim population was to break up that environment as much as possible and the ethnic image to prevail in their favor.

Keywords: Serbs, Albanians, Gnjilane, Old Serbia, Ottoman empire, the crimes.